

MARIBORSKI GOSPODARSKI GIGANT TAM V SKRBI ZA IZBOLJŠANJE ŽIVLJENJSKE RAVNI ZAPOSLENIH

Začetek proizvodnje transportnih sredstev na območju Teznega pri Mariboru seže v čas nemške okupacije, ko so Nemci v Tovarni letalskih delov, ki so jo gradili od julija 1941, za potrebe nemškega vojnega letalstva 13. aprila 1943 zagnali proizvodnjo letalskih delov. Tovarna – njen uradni naziv se je večkrat spremenil, sama pa bom zaradi prepoznavnosti uporabljala naziv Tovarna avtomobilov Maribor – je po osvoboditvi proizvajala vse kaj drugega kot letalske dele, na primer izdelke kovinske galanterije. Avgusta 1945 se je po odločitvi zveznega ministrstva preusmerila v avtomobilsko proizvodnjo.¹ TAM, ki se je sprva specializiral za sestavo vozil v razstavljenem stanju, je z razvijanjem in širjenjem lastnega programa vozil in tehnologije, prilagajanjem novim zahtevam, trendom, ponudbi ter povpraševanju na trgu po letu 1945 postal ena vodilnih tovarn gospodarskih cestnih vozil in motorjev.² Velikanski industrijski, poslovni in gospodarski kompleks ni bil pomemben le za Slovenijo in Jugoslavijo, ampak tudi za dobršen del srednjeevropskega gospodarskega prostora.

Namen prispevka je orisati vodenje socialne politike oziroma skrbi za osebni in družbeni standard nekdanjega mariborskega gospodarskega giganta TAM do svojih zaposlenih od uveljavljanja novih družbenoekonomskih odnosov (samoupravljanja) na začetku petdesetih let do najbolj razvitih oblik delavskega samoupravljanja sredi sedemdesetih let. TAM lahko obravnavamo kot reprezentativen model podjetja za graditev socia-

---

¹ Tovarna avtomobilov Maribor: Sledovi mariborskega gospodarstva v arhivskem gradivu Pokrajinskega arhiva Maribor: 60 let: spominski zbornik (ur. Slavica Tovšak). Maribor 2007, str. 5.

² Prav tam, str. 5–11.

lističnega narodnega gospodarstva ter ustvarjanja socialističnih odnosov v proizvodnji, zasnovanih na širokem sodelovanju proizvajalcev v upravljanju proizvodnje in delitvi ustvarjenih dobrin po vložnem delu. TAM je bil med prvimi 48 podjetji v Jugoslaviji, ki so januarja 1950 poskusno uvedla delavske svete oziroma delavsko samoupravljanje, po katerem so bila gospodarska podjetja izročena v upravljanje delovnim kolektivom. Zakon o gospodarjenju z državnimi podjetji, sprejet julija 1950, je uzakonil uvajanje delavskih svetov in upravnih odborov v podjetjih (organov upravljanja).³ Uvajanje samoupravljanja na ravni podjetja TAM je na svoji razvojni poti prešlo več stopenj. S ciljem, da bi približali samoupravljanje vsakemu članu kolektiva, so ustanavljali vedno nove oblike organov upravljanja – od prvih delavskih svetov z majhnimi pristojnostmi do bolj razvitih oblik, ko so delavci imeli vse več možnosti za odločanje na širokem področju dejavnosti v delovnih kolektivih in na območju, kjer so živeli.⁴

Slika 1: Spominska plošča z datumom začetka uvedbe dejanskega samoupravljanja pred vhodom v podjetje TAM

Vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

³ Liberat Buždon: Dvajset let samoupravljanja v TAM. V: Skozi TAM, januar 1970, str. 2. Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 43.

⁴ Liberat Buždon: Dvajset let samoupravljanja v TAM. V: Skozi TAM, januar 1970, str. 2–3.

V procesu uveljavljanja delavskega samoupravljanja so podjetja oziroma njihovi delovni kolektivi prek svojih organov upravljanja postopoma, od konca leta 1957, še bolj pa po letu 1961, z vse večjimi samoupravnimi pravicami na področju reguliranja medsebojnih razmerij odločali tudi o delitvi čistega dohodka in njegovi razdelitvi na obvezne družbene prispevke, sklade podjetja in sredstva za osebni dohodek.⁵ Nadaljnji razvoj neposrednega samoupravljanja in demokratizacijo odnosov pri določanju ter delitvi dohodkov so prinesli Temeljni zakon o določanju in delitvi dohodka v delovni organizaciji in XV. ustavno dopolnilo; sprejeta sta bila leta 1968 ter 1971 in sta določala, da delavec, ki ustvarja dohodek, odloča tudi o njegovi delitvi, še posebno o presežku dela in razširjeni reprodukciji.⁶ Notranji odnosi v delovnih organizacijah ter odnosi med delovno organizacijo in skupnostjo so se spreminjali v skladu s spremembami gospodarskega sistema. Sredstva za osebno in skupno porabo so se oblikovala na vseh ravneh, od delovne organizacije do federacije. V delovni organizaciji, ki je pomenila izhodiščno osnovo razdelitve dohodka, so se oblikovala sredstva, namenjena za življenjski standard zaposlenih, tako osebni dohodki zaposlenih kot tudi sklad skupne porabe, namenjen za reševanje raznih vprašanj družbenega standarda zaposlenih.⁷ V procesu krepitev samoupravljanja so bili osebni dohodki v TAM-u vse bolj odvisni od rezultatov gospodarjenja,⁸ od delovnih učinkov posameznika, delovne enote in podjetja kot celote.

Sklad tako imenovane skupne porabe v delovni organizaciji je imel širok namen. Z njim, cepil se je na različne sklade, so kolektivi financirali posamezne oblike družbenega standarda: stanovanjsko izgradnjo, družbeno prehrano, telesno-kulturno dejavnost, vsestransko izobraževanje kadrov (splošno, strokovno ter ekonomsko izobraževanje) in tako naprej. Sredstva za družbeni standard so v TAM-u in tudi v drugih delovnih organizacijah pojmovali kot naložbo za večjo delovno storilnost.

Sklad skupne porabe se je oblikoval iz osebnih dohodkov zaposlenih v TAM-u po zaključnem računu konec leta, o njegovi razdelitvi za financiranje različnih dejavnosti družbenega standarda pa je odločal delavski svet podjetja ob pomoči različnih služb oziroma komisij. Iz vsakoletne strukture delitve sredstev iz sklada skupne porabe in stanovanjskega prispevka

⁵ Slovenija 1945-1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 49.

⁶ Prav tam, str. 58.

⁷ Berislav Šefer: Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije. Zagreb 1965, str. 165.

⁸ Osebni dohodki bodo v bodoče še v večji meri odvisni od rezultatov gospodarjenja. V: Skozi TAM, oktober 1965, str. 1.

za namensko porabo sredstev je razvidno, da je TAM največ sredstev namenjal za reševanje stanovanjske problematike, izobraževanje kadrov in rekreacijo. Financiranje rekreacije je vključevalo sredstva za dotacije društvom in organizacijam, za športno dejavnost, izlete ter rekreacijo, regrese za dopuste in tako naprej.

Višina sredstev, ki so jih delovne organizacije, torej tudi TAM, namenjale za družbeni standard, je bila odvisna tako od odločitev organov upravljanja kot tudi od drugih dejavnikov, predvsem od akumulativnosti. Obenem je bila višina sredstev za družbeni standard tudi merilo zavzetosti in skrbi podjetja za svoje zaposlene.

Večje možnosti za izločanje sredstev iz ustvarjenega dohodka za družbeni standard so podjetja dobila po gospodarski reformi leta 1961 in 1965. Pomembna opora delovnemu kolektivu z vidika socialne problematike je bila v TAM-u sindikalna organizacija. V njej so se namreč oblikovale pobude za reševanje najrazličnejše delavske problematike oziroma individualnega in družbenega standarda zaposlenih: od vprašanj o pravilnem določanju osebnih dohodkov (uravnilovka je bila označena za nezdrav pojav, saj bi morali biti delavci plačani tako glede na kvalificiranost kot tudi težavnost in stopnjo odgovornosti) do najbolj perečega in vedno aktualnega nerešenega stanovanjskega vprašanja, prehrane zaposlenih, prevoza na delo pa do skrbi za večjo kulturno raven in kakovostnejšo izrabo prostega časa, torej skrb za rekreacijo ter oddih delavcev in športno dejavnost.

Stanovanjska izgradnja

Delovne organizacije so imele velik pomen pri zagotavljanju hitre stanovanjske izgradnje in s tem pri izboljševanju stanovanjskega standarda zaposlenih. Taka vloga delovne organizacije v preskrbi s stanovanji za zaposlene je izhajala iz dejstva, da sta stanovanje in oddaljenost bivališča od delovnega mesta najbolj neposredno vplivala na delovne sposobnosti oziroma zdravstveno kondicijo in posledično na produktivnost zaposlenih. Potreba po angažiranju delovnih organizacij pri reševanju stanovanjskih težav je izhajala tudi iz dejstva, da višina osebnih dohodkov zaposlenih ni omogočala samostojnega reševanja stanovanjske problematike. Stanovanjsko vprašanje je kot najpomembnejši del družbenega standarda v podjetju pomenilo reševati najzahtevnejše vprašanje življenjske ravni zaposlenih.

Na podlagi pisanja glasila delovnega kolektiva TAM »Skozi TAM«, ki je pod tem imenom izhajal od aprila 1952 do 1978, leta 1979 pa se je preimenoval v »Skozi ZIV TAM«, lahko ocenimo, da so bile potrebe zaposlenih po stanovanjih v vsem obravnavanem obdobju velike.

Finančna sredstva za stanovanja v podjetju TAM so se spreminjala v skladu s sistemom financiranja stanovanj, v osnovi pa so se gradila iz družbenih sredstev in sredstev posameznikov. Stanovanjsko politiko podjetja sta na eni strani določala materialno stanje podjetja (akumulacija, osebno dohodki itn.) in to, kako so ta vprašanja obravnavali organi upravljanja, ter na drugi strani zakonsko določena stanovanjska politika. V prvem povojnem obdobju so se stanovanja gradila skoraj izključno s splošnimi družbenimi sredstvi.⁹ Z izgrajevanjem komunalnega sistema, po katerem so občine kot samostojne temeljne politično-teritorialne enote dobile obširne naloge in pristojnosti, pa so različna vprašanja, povezana z življenjskim standardom zaposlenih, torej tudi stanovanjsko problematiko, podjetja oziroma delovne organizacije kot nosilke in pobudnice reševale v sodelovanju in v koordinaciji z občino.

Stanovanjsko problematiko so v TAM-u reševali na več načinov: z nakupom oziroma gradnjo stanovanj različnih velikosti in z odobritvijo posojil prosilcem za individualno gradnjo stanovanj. Stanovanja različnih velikosti – štirisobna, trisobna, dvoinpolsobna, dvosobna in garsonjere – so nato oddali prosilcem. Stanovanjsko vprašanje so reševali tudi z nameščanjem samskih zaposlenih v samske domove za plačilo najemnine.

Stanovanjski sklad ali stanovanja v družbeni lasti, torej lasti podjetja, je TAM sprva gradil z lastnimi sredstvi in z najemanjem kreditov pri stanovanjskih skladih.¹⁰ Leta 1955 in 1956 so bili namreč za področje negospodarstva ustanovljeni stanovanjski skladi in namenski družbeni skladi.¹¹ Po uvedbi stanovanjskega prispevka za zaposlene leta 1956¹² so na ravni podjetja postala glavni vir za reševanje stanovanjske problematike sredstva iz namenskega stanovanjskega prispevka in iz sklada skupne porabe. Čas pa je pokazal, da je potrebna za reševanje perečega in vedno aktualnega stanovanjskega vprašanja širša družbena angažiranost (banke, podjetja, zaposleni).¹³ Zato so gospodarske organizacije, torej tudi TAM, vprašanje

⁹ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 38.

¹⁰ Nova oprema v samskih domovih. V: Skozi TAM, april 1968, str. 15.

¹¹ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 48.

¹² UL FLRJ, 1956, št. 6. UL FLRJ, 1957, št. 54.

¹³ Henrik Rejci: Družbeni standard: Stanovanja, rekreacija, izobraževanje, prehrana. Ljubljana 1969, str. 19.

stanovanjske izgradnje reševale tudi z združevanjem sredstev več podjetij, s sodelovanjem s stanovanjskimi zadrugami ter z združevanjem sredstev delavcev in bank.

Do začetka izvajanja stanovanjske reforme leta 1965, ki jo je opredelila Resolucija o nadaljnjem razvoju gradbeništva, sprejeta je bila oktobra 1964,¹⁴ in sprejetja Temelnjega zakona o gospodarjenju s stanovanjskimi hišami v družbeni lastni,¹⁵ ki je začel veljati januarja 1966 in je v skladu z njegovimi določili upravni odbor delavskega sveta TAM za nadaljnje gospodarjenje s TAM-ovim stanovanjskim skladom ustanovil lastno podjetje¹⁶ z uradnim nazivom Poslovna enota za gospodarjenje s stanovanji,¹⁷ je bil večinski delež (kar tričetrtinski) vseh dokončanih stanovanj v družbeni lasti. Potem pa je število dokončanih individualnih gradenj začelo naraščati. Zaradi spoznanja, da je individualna gradnja veliko cenejša, so v TAM-u leta 1966 zelo povečali sredstva za individualno gradnjo in že leta 1967 je 160 članov kolektiva gradilo lastne stanovanjske hiše.¹⁸ Leta 1970 so individualna stanovanja v Sloveniji predstavljala že skoraj 60 odstotkov vseh dokončanih stanovanj.¹⁹ Po ustanovitvi TAM-ovega stanovanjskega podjetja, ki je po letu 1965 upravljalo in razpolagalo s stanovanji in sredstvi, ustvarjenimi iz najemnine, so se povečala tako sredstva za posojila individualnim graditeljem kot tudi obseg namenskega varčevanja za stanovanja občanov in podjetij, ki so združevali lastna sredstva z bančnimi in drugimi. V prvi polovici sedemdesetih let sta se za področje stanovanjske politike začela uveljavljati nova zakona: Zakon o programiranju in financiranju graditve stanovanj, ki se je opiral na načelo temeljnega Zakona o usmerjanju in izločanju sredstev za stanovanjsko gradnjo, in Zakon o družbeni pomoči v stanovanjskem gospodarstvu, ki naj bi občanom z nizkimi dohodki omogočal organizirano pomoč pri odplačevanju stanovanjskih posojil, pri kreditiranju graditve najemnih stanovanj in pri namenskem varčevanju.²⁰ Za reševanje stanovanjskega problema je Kreditna banka Maribor delovnim organizacijam svetovala, naj za uresničitev srednjeročnega plana stanovanjske izgradnje vgradijo v svoje interne pravilnike o dodeljevanju stanovanjskih posojil članom kolektiva iz sredstev sklada skupne porabe

¹⁴ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 65. UL SRS Slovenije, št. 32, 1964.

¹⁵ UL SRS Slovenije, št. 35, 1965.

¹⁶ Branko Crnkovič: Zakaj samostojno stanovanjsko podjetje. V: Skozi TAM, januar 1966, str. 6.

¹⁷ Peter Skok, direktor stanovanjskega podjetja. V: Skozi TAM, marec 1966, str. 11.

¹⁸ Stanovanjsko podjetje dobro gospodari. V: Skozi TAM, marec 1967, str. 6.

¹⁹ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 65.

²⁰ Delavska enotnost: Nova pot do novih stanovanj. V: Skozi TAM, avgust 1971, str. 6.

elemente varčevanja kot lastno udeležbo ter organizirajo pri poslovni banki združeno varčevanje.²¹

Podjetje TAM je stanovanjsko izgradnjo programiralo v okviru urbanističnih načrtov perspektivnega razvoja občin, ki so obdajale matično podjetje na Tezнем. Področju stanovanjske problematike je TAM že od ustanovitve posvečal zaradi kontinuiranega naraščanja potreb po stanovanjih in kadrovske krepitve veliko pozornost. S sistematično stanovanjsko politiko je gradil družinsko naselje na Tezнем, za obrat Studenci na Studencih in Taboru ter v mestni občini Maribor. Občino Maribor Tezno je prvih dvajset let po osvoboditvi zaznamovala pospešena stanovanjska izgradnja in posledično močno povečanje prebivalstva. Na Tezнем, v predmestnem delu Maribora, so od leta 1947 svoja stanovanjska družinska naselja, imenovana Tezenska Dobrava, od srede šestdesetih let pa tudi Tezno – novo Velenje, izgrajevala tezenska industrijska podjetja: TAM, Metalna, Elektrokovina, Svila in tako naprej.²² V obdobju med letoma 1945 in 1965 je TAM na območju občine Maribor – Tezno zgradil 1137 stanovanj, torej povprečno 57 stanovanj na leto.

Vseh vprašanj, povezanih z življenjskim standardom zaposlenih, delovne organizacije niso reševale same, temveč v sodelovanju in koordinaciji z občino. To je še zlasti veljalo za družbeni standard. V zvezi s tem je prihajalo do nesorazmerij pri dodeljevanju sredstev enih in drugih. Za občino Maribor Tezno je bilo značilno, da njena proračunska sredstva za potrebe komunalne dejavnosti in družbenih služb niso sledila rasti sredstev za stanovanjsko izgradnjo iz virov delovnih organizacij, stanovanjskega sklada in dohodka državljanov. Zato je komunalna ureditev – kanalizacija, telefonsko in električno omrežje – do leta 1965 in tudi pozneje ostajala problematična; leta 1965 je neurejena kanalizacija celo zavrla gradnjo stanovanj.²³ Izgradnja je takrat občutno nazadovala, saj je TAM zgradil le 29 stanovanj.²⁴

Probleme tega predmestnega dela Maribora je poskušal odpraviti konec leta 1963 zasnovani urbanistični načrt. Ta je Tezensko Dobravo razdelil v tri soseske ali krajevne skupnosti: KS 24, KS 25 in KS 26.²⁵ V prvih dveh naj bi gradili velike javne zgradbe, KS 26 pa naj bi se razvijala z iz-

²¹ Stanovanjsko varčevanje. V: Skozi TAM, maj 1972, str. 11.

²² Otmar Novak: Tezno – novo Velenje?. V: Skozi TAM, januar 1964, str. 8.

²³ Osnutek družbenega plana občine Tezno. V: Skozi TAM, april 1965, str. 7.

²⁴ Branko Crnkovič: Zakaj samostojno stanovanjsko podjetje. V: Skozi TAM, januar 1966, str. 6.

²⁵ Otmar Novak: Tezno – novo Velenje? V: Skozi TAM, januar 1964, str. 8.

gradnjo enostanovanjskih hiš. Načrt, ki se je navezoval na obstoječe stanje, je predvideval, da bodo okoli občinskega poslopja zgradili center naselja s kulturnim domom, poštним poslopjem in policijsko postajo, stanovanjske bloke, po dva otroška vrtca v vsaki soseski, za zdravstveno zaščito prebivalcev naj bi skrbel centralni zdravstveni dom v bližini šole; zaradi razvoja motorizacije sta bili ob stanovanjskih blokih predvideni izgradnja garaž in obširna komunikacijska mreža, načrtovan je bil rekreacijski center s športnimi napravami in zimskim bazenom znotraj zelenega pasa, uredili naj bi tudi kanalizacijo, ki je bila vse od začetka gradnje na Teznem leta 1947 glavni komunalni problem.²⁶

Toda tudi družbeni plan občine Tezno za leto 1965, od katerega so člani kolektiva TAM pričakovali, da bo spremenil razmere na področju stanovanjske izgradnje, komunalne dejavnosti, otroškega varstva in šolstva, se ni dotaknil neurejenega okolja TAM-ovih družinskih blokov. Predvidel je le izgradnjo 83 stanovanj družbenega sektorja; zaradi premajhne zmogljivosti dveh otroških vrtcev pa s pomočjo gospodarskih organizacij tudi postavitev tretjega vrtca na Teznem, novo šolo ter obnovo šol v Staršah in Framu.²⁷

Urejanje komunalne infrastrukture je bilo še vedno usmerjeno v izgradnjo kanala v Stražunu; ta je bil pogoj za začetek urejanja kanalizacije ob stanovanjskih blokih. Pri urejanju okolja družinskih blokov na Teznem se je začelo premikati konec leta 1967, ko je poslovna enota za gospodarjenje s stanovanji na zahtevo stanovalcev prevzela pobudo in sprožila akcijo za pridobitev sredstev. Z denarjem občinskega komunalnega sklada in podjetja naj bi Tezno dobilo v treh letih sodobno podobo.²⁸ Družinsko naselje TAM je dočakalo ureditev okolja po končani tretji fazi del leta 1971 po zaslugi Poslovne enote za gospodarjenje s stanovanji TAM. Uredili so pločnike, dovozne poti do zgradb, kanalizacijo, zelenice in tako naprej.²⁹

Stanovanjski sklad TAM-a in njegova naslednica Poslovna enota za gospodarjenje s stanovanji TAM sta bila vsako leto v povprečju bogatejša za 60 stanovanj. Kljub temu, da je TAM do leta 1959 zgradil ali kupil kar lepo število stanovanj, menda največ med gospodarskimi podjetji v Mariboru – 290 enosobnih, 161 dvosobnih, 90 trosobnih, 8 štirisobnih, 49 gar-

²⁶ Otmar Novak: Tezno – novo Velenje? V: Skozi TAM, januar 1964, str. 8, 9.

²⁷ Osnutek družbenega plana občine Tezno. V: Skozi TAM, april 1965, str. 7.

²⁸ Vse kaže, da gre zares. V: Skozi TAM, december 1967, str. 11.

²⁹ Adi Žunec: Ureditev okolja v družinskem naselju TAM na Teznem. V: Skozi TAM, julij 1970, str. 7.

sonjer in 540 ležišč³⁰ –, razpoložljiva stanovanja še zdaleč niso zadostovala za vse potrebe. O problemu življenjske ravni je predsednik sindikata TAM Stjepan Šaubert v letnem poročilu novembra 1958 ugotavljal, da je stanovanjski problem Ahilova peta: »Pri bodočih gradnjah je potrebno, da se podjetje orientira na gradnjo cenenih in prostornih stanovanj z ne prevelikim komfortom, ker so takšna stanovanja predraga in jih delavci s povprečnimi zaslužki ne morejo plačevati. Zidati je treba še več garsonjer in rešiti vprašanje neporočenih mater z otroki. Prav tako je nujno treba začeti ukrepati konkretno, da se najde pravilna rešitev za izselitev delavcev iz barak, ker nam te ne delajo časti.«³¹

Po podatkih za leto 1959 je TAM razpolagal že s precejšnjim stanovanjskim skladom, vendar ta ni bil rezultat enakomernih vlaganj v stanovanjsko izgradnjo, temveč dejstva, da je podjetje leta 1958 gradilo kar 330 stanovanj, ki so bila vseljiva naslednje leto, leto prej, torej 1957, pa je TAM zgradil le en stanovanjski blok z 21 dvosobnimi, 15 enosobnimi stanovanji in šestimi garsonjerami.³² Po podatkih Zavoda SR Slovenije za statistiko iz leta 1975 se je graditev stanovanj razmahnila leta 1958 in po njem, potem ko je bil sprejet Zakon o nacionalizaciji najemnih zgradb in zemljišč. Povečanje graditve stanovanj od leta 1958 do leta 1962 je bilo tudi pozitiven rezultat izvajanja Perspektivnega načrta gospodarskega razvoja od leta 1957 do 1961, ki je skupaj z resolucijo zvezne skupščine iz leta 1957 posvetil posebno pozornost stanovanju kot bistvenemu elementu za zadovoljitev življenjskih potreb in dviga življenjskega standarda.³³ Opirajoč se na navedene podatke, lahko trdimo, da se je dinamika stanovanjske izgradnje na ravni podjetja TAM gibala v mejah splošnih kazalnikov.

Poslovna enota je tako leta 1971 razpolagala s 1415, januarja 1974 pa s 1998 stanovanji. Nenehno je raslo tudi število zaposlenih. Sredi petdesetih let je TAM zaposloval 3414 delavcev, pri čemer je bil delež mladih približno 50-odstoten (1238); leta 1972 je bilo v obratu Tezno zaposlenih že 6170, v obratu Studenci pa 2400 delavcev.³⁴ Stanovanjsko politiko TAM-a je urejal pravilnik o dodeljevanju in oddajanju stanovanj ter financiranju stanovanjske gradnje. Delavci so lahko dobili stanovanje oziroma prišli do njega po dveh poteh: ali najem stanovanja v lasti podjetja ali pridobitev

³⁰ Gradnja hiš dobro napreduje. V: Skozi TAM, junij 1959, str. 8.

³¹ Obračun dela in nove smernice: O življenjski ravni. V: Skozi TAM, december 1958, str. 3.

³² Kako smo gospodarili v letu 1957. V: Skozi TAM, maj 1958, str. 2.

³³ Slovenija 1945-1975 (ur. Mlinar Branko). Ljubljana 1975, str. 53.

³⁴ Adi Žunec: Prvi podatki iz vprašalnika o stanovanjskih razmerah zaposlenih. V: Skozi TAM, julij 1972, str. 5.

kredita za individualno gradnjo. Na podlagi določil omenjenega pravilnika so stanovanjsko problematiko reševale stanovanjske komisije na različnih ravneh. Prosilci iz različnih delovnih enot so po objavi razpisa vlagali prošnje za dodelitev ali zamenjavo stanovanja. Upoštevajoč merila in kriterije za dodelitev ali zamenjavo stanovanja, so nato stanovanjske komisije delavskih svetov po delovnih enotah izoblikovale prioritete sezname in jih najprej dale v potrditev svojim delavskim svetom, nato pa so jih poslale v končno presojo centralni stanovanjski komisiji delavskega sveta. Seznam je kot zadnji v verigi odločanja moral potrditi še upravni odbor delavskega sveta. Centralni komisiji je prošnje za dodelitev stanovanj pošiljala tudi socialna komisija pri sindikalnem plenumu. Ta se je ukvarjala z reševanjem stanovanjskega vprašanja najbolj perečih problemov in socialno šibkih prosilcev. Na razpis za dodelitev ali zamenjavo stanovanj so se lahko prijavi prosilci, ki so izpolnjevali določene pogoje. Po točkovnem sistemu pravilnika so imeli prednost prosilci z višjo strokovno in šolsko izobrazbo, daljšim delovnim stažem in višje ocenjenim delovnim mestom; dejanske stanovanjske razmere pa niso bile dovolj upoštevane.³⁵ Na primer na razpis za dodelitev stanovanja so po pravilu lahko kandidirali prosilci, potem ko so bili pet let neprekinjeno zaposleni v TAM-u. Stanovanja so razdelili po prioritetenih merilih, po katerih so prednost imeli starejši delavci in kritični socialni primeri.³⁶

Čeprav so v TAM-u reševanju stanovanjske stiske zaposlenih, sodeč po pisanju njihovega glasila, res posvečali veliko pozornost, je sicer sistematično vodena stanovanjska politika imela pomanjkljivosti. Zaposleni so menili, da ne zagotavlja pospešenega odpravljanja stanovanjske stiske, še zlasti zaradi prevelike drobitve namenskih sredstev za stanovanjsko izgradnjo. Hudih kritik ter zahtev po spremembah in dopolnitvah je bil deležen tudi pravilnik o dodeljevanju in oddajanju stanovanj ter financiranju stanovanjske gradnje. Stanovanjska kriza je še zlasti pestila mlade z družinami in je ostajala večer problem. Za ponazoritev povpraševanj po stanovanjih v TAM-u navajam število prosilcev in rešenih prošenj leta 1967. Tega leta so v TAM-u kupili in razdelili 58 stanovanj, vseh prosilcev pa je bilo približno 500, od tega 100 takih, ki so bili na prioritetenem seznamu označeni kot kritični primeri, 150 pa je bilo zmernih prosilcev.³⁷ Podatki

³⁵ Adi Žunec: Premalo stanovanj za socialno šibke člane kolektiva. V: *Skozi TAM*, oktober 1969, str. 11.

³⁶ Stolpnica upov. V: *Skozi TAM*, marec 1968, str. 8.

³⁷ Koliko stanovanj bomo kupili letos? V: *Skozi TAM*, februar 1968, str. 6.

Slika 2: Zgoraj novi, leta 1957 zgrajeni stanovanjski blok TAM v naselju na Teznem, ki se je priključil kot šesti dotedanjim petim blokom; v sredini stanovanjski blok TAM-a v gradnji na Trgu revolucije; spodaj blok, v katerem so leta 1957 že stanovali delavci ter uslužbenci TAM-a in njihove družine

Vir: Skozi TAM, november 1957.

za leto 1971 kažejo, da je v podjetju TAM, skupaj v obratih Tezno in Studenci, primanjkovalo kar 850 stanovanj.³⁸ Potrebe po stanovanjih različnih velikosti leta 1974 pa so bile še večje: interesentov je bilo 3722, od teh jih je 2458 na podlagi izvedene ankete računalo, da bo njihov stanovanjski problem rešilo podjetje, 1264 pa si jih je želelo stanovanjski problem rešiti z graditvijo lastnega stanovanja s posojilom podjetja.³⁹ Stanovanjski sklad TAM-a kljub dejstvu, da je imel leta 1971 1415 stanovanj, ni mogel zadostiti potrebam prosilcev za nova stanovanja in za dodelitev kreditov za individualno gradnjo stanovanj. Zato so bile zahteve po izboljšavah omenjenega pravilnika vse glasnejše. Po mnenju zaposlenih bi pravilnik o oddajanju stanovanj in financiranju stanovanjske izgradnje moral v prvi vrsti upoštevati dejanske stanovanjske razmere zaposlenih, več možnosti za dodelitev stanovanja bi morali imeti mlajši člani kolektiva, predvsem mladi zakonci. Menili so tudi, da bi podjetje moralo kupovati cenejša stanovanja in brez notranje opreme ter da bi velikost stanovanja morali določiti v sorazmerju s številom družinskih članov.⁴⁰

Glavno vodilo TAM-ove stanovanjske politike je bilo odpravljanje stanovanjskih stisk zaposlenih. Zato se je za uspešnejše reševanje prilagajala novim stanovanjskim politikam in se zavzemala za povečanje izgradnje tako družbenih kot stanovanj v zasebni lasti.⁴¹

Izobraževanje

Ker je bil TAM v obravnavanem obdobju podjetje v razvoju, je v okviru svojih specifičnih potreb gradil tudi kadrovsko politiko. Veliko pozornost je posvečal kadrovanju na novo, štipendiranju in izobraževanju; kadrovsko-izobraževalni problematiki je bilo pri delitvi sklada skupne porabe zmeraj namenjeno precej sredstev. V vodstvu TAM-a in njegovi sindikalni organizaciji so se zavedali, da na poslovne rezultate vpliva ustrezna usposobljenost zaposlenih. Nenehne posodobitve proizvodnje in napredek tehnologije in s tem v zvezi vedno večje zahteve na delovnih mestih so zahtevale dodatno izobraževanje zaposlenih. Tako na področju proučitve oziroma ustrezne usposobljenosti za opravljanje določenega poklica kot

³⁸ Milan Podkrižnik: Pred uveljavitvijo nove stanovanjske politike. V: Skozi TAM, december 1972, str. 4.

³⁹ Liberat Buždon: Koliko sredstev za stanovanja v naslednjih petih letih? V: Skozi TAM, januar 1974, str. 3.

⁴⁰ Adi Žunec: Prvi podatki iz vprašalnika o stanovanjskih razmerah zaposlenih. V: Skozi TAM, julij 1972, str. 5.

⁴¹ Hitreje in pravičneje do stanovanj. V: Skozi TAM, avgust 1974, str. 3.

tudi, da se zaposleni zaradi novih oblik delavskega samoupravljanja izobrazijo na področju delavskega upravljanja. Skrb delovnih organizacij za izobraževanje je izhajala iz predpostavke, da so kvalificirani kadri prvi pogoj gospodarskega razvoja. V TAM-u so bili prepričani, da je izvajanje ekonomske in družbene reforme odvisno od intelektualne zmogljivosti zaposlenih, zato naj bi bila naloga naroda razvijanje znanosti in transformiranje znanstvenih dosežkov v proizvodnjo; glede na to, da je bil proizvajalec v socialističnem sistemu tudi upravljevec, pa je bila poleg strokovne izobrazbe pomembna tudi družbenoekonomska izobrazba.⁴² Sindikalna organizacija naj bi v okviru svojega dela poleg idejnopolitične, kulturno-prosvetne ter športne vzgoje skrbela tudi za strokovno izobrazbo članov kolektiva z organizacijo raznih predavanj in seminarjev.⁴³

Poleg izobraževanja v rednih šolah (oddelke za odrasle pri rednih šolah so ponovno organizirali po letu 1956) so zaposleni imeli možnost izpopolnjevanja v delovni organizaciji. Po letu 1952 so namreč nastale

Slika 3: Pogled v učilnico TAM-ove industrijske kovinarske šola leta 1948

Vir: Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, avtor fotografije Leon Jere.

⁴² Izobraževanje pri delu. V: Skozi TAM, marec 1968, str. 8.

⁴³ Emil Tomažič: Območje sindikalnega dela je neomejeno. V: Skozi TAM, 1958, str. 11.

šole za odrasle, delavske univerze in centri za strokovno izobraževanje delavcev pri gospodarskih organizacijah.⁴⁴ Na podlagi uredbe o ustanavljanju centrov za izobraževanje delavcev⁴⁵ in splošnega zakona o šolstvu, ki sta bila temelj za organizacijo izobraževalnih središč v delovnih organizacijah, je podjetje TAM v drugi polovici leta 1960 ustanovilo Center za izobrazbo.

Prav tako so se že leta 1955 zaradi velikega dotoka mlade delovne sile v podjetje odločili za dodatno izobraževanje v obliki priučitve oziroma usposabljanja za različne poklice kovinske stroke z organiziranjem dvo- in trimesečnih tečajev v učni delavnici, ki je izvajala strokovno izobraževanje v obliki tečajev za priznanje interne kvalifikacije in polkvalifikacije za delavce kovinske stroke. Leta 1960 je učna delavnica prišla pod okrilje Centra za izobrazbo.⁴⁶ V obdobju 1957–1966 so si lahko nekvalificirani in polkvalificirani delavci s priučitvijo na delovnem mestu in z izpitom pod ustrezno komisijo pridobili tudi kvalifikacijo.⁴⁷ Delavci so si takrat lahko pridobili visoko kvalifikacijo z izpitom pri Trgovinski zbornici.⁴⁸ Čeprav je po letu 1966 to izobraževanje prešlo na poklicne šole, so si delovne organizacije še naprej prizadevale usposobiti čim več svojih delavcev s tečaji, predavanji in tako naprej; kljub temu da niso dale pravne kvalifikacije, so še vedno zelo prispevale k izobraževanju delavcev.⁴⁹

Program centra za izobraževanje kadrov je temeljil na potrebah organizacije in tehnologije dela. Ob svojem desetletnem delovanju se je lahko pohvalil, da se je v njegovi učni delavnici usposobilo za delo v serijski proizvodnji 1349 delavcev, seminarjev za dopolnilno izobrazbo se je udeležilo 7971 delavcev, na seminarjih za avtomehanike je bilo 2454 udeležencev, prakso v podjetju pa je opravljalo 1566 praktikantov. V okviru centra za izobraževanje kadrov so organizirali tudi družbenoekonomsko splošno izobraževanje za člane samoupravnih organov, za vodilni in vodstveni ter tehniški kader; tečaje iz varstva pri delu in nudenja prve pomoči ter strokovno izobraževanje v obliki tečajev za priznanje interne kvalifikacije in polkvalifikacije, seminarje o organizaciji proizvodnje, o delu z ljudmi, o tehnologiji, predavanja za tehniški kader s področja razvoja proizvodov in

⁴⁴ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 158.

⁴⁵ Uredba o centrih za strokovno izobraževanje delavcev, UL FLRJ, 29. 7. 1959, št. 30.

⁴⁶ Deset let učne delavnice. V: Skozi TAM, januar 1965, str. 16.

⁴⁷ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 94.

⁴⁸ TAM za izobraževanje kadrov. V: Skozi TAM, avgust 1958, str. 2.

⁴⁹ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 94.

proizvodnje itn.⁵⁰ V dejavnost Centra za izobrazbo je spadalo še delo s študenti in tečajniki, organiziranje tečajev iz področja tehničnega varstva, seznanjanje z organizacijo podjetja na novo sprejetih delavcev, organiziranje tečajev tujih jezikov, delo z izrednimi slušatelji večernih in drugih šol, urejanje vsega potrebnega za člane kolektiva, če bi se udeležili kakšnih seminarjev, posvetovanj in simpozijev, urejanje prakse za tuje praktikante ter informativna služba.⁵¹

Za pridobitev kvalificiranih delavcev različnih profilov kovinske stroke je bilo v TAM-u zaradi velikega pomanjkanja strokovnega kadra poskrbljeno že od samih začetkov, saj je bila oktobra 1945 z odločbo ministrstva za težko industrijo ustanovljena Industrijska kovinarska šola TAM. Ta se je leta 1965 ob svoji 20-letnici delovanja uradno preimenovala v Šolski center pri TAM-u. Pri njem je bil od leta 1956 tudi oddelek za odrasle. V 25 letih delovanja se je pri njem izšolalo 3816 kvalificiranih delavcev kovinske stroke, največ strugarjev, rezkarjev, brusilcev, strojnih ključavničarjev, orodnih ključavničarjev, avtomehanikov, avtokleparjev in risarjev tako za potrebe podjetja TAM kot tudi mariborskega industrijskega bazena.⁵² Zaradi nenehnega napredovanja tehnologije so se zaposleni v TAM-u iz različnih delovnih enot zaradi zahtev po visoki kvalifikaciji vključevali v izobraževanje ob delu tudi zunaj tega centra. Leta 1968 se je na primer po delovnem času šolalo na dvoletni delovodski šoli pri kovinarskem šolskem centru Maribor 71 članov kolektiva.⁵³ Za delovodsko šolo, s končanjem katere so si kandidati pridobili visoko kvalifikacijo in naziv delovodja v kovinski stroki, je bil velik interes, še zlasti pri mlajši generaciji zaposlenih.

Zanimanje za vpis v redne ali popoldanske šole je bilo v povprečju veliko. Leta 1958 je podjetje večjemu številu delavcev omogočalo, da so za pridobitev višje kvalifikacije obiskovali mojstrsko šolo kovinske ter elektro stroke in ekonomsko šolo. Ti delavci so imeli krajši delovni čas in plačane izostanke od dela.⁵⁴ Po podatkih iz leta 1959 je bilo največ interesentov za vpis v popoldansko ekonomsko srednjo šolo, za tečaj za pridobitev kvalifikacije in visoke kvalifikacije, za šolo za obratne inženirje, za večerno srednjo tehnično šolo, ženske pa so se vpisovale v strojepisne začetne in nadaljevalne tečaje, v stenografske tečaje in v tečaje za pomožne konstruk-

⁵⁰ Izobraževanje pri delu. V: Skozi TAM, marec 1968, str. 4 in 8.

⁵¹ V. L.: Deset let centra za izobrazbo. V: Skozi TAM, avgust 1970, str. 8.

⁵² 25 let Šolskega centra pri TAM. V: Skozi TAM, oktober 1970, str. 9.

⁵³ Izobraževanje ob delu. V: Skozi TAM, april 1968, str. 10.

⁵⁴ Štipendije in obveznosti iz pogodb. V: Skozi TAM, maj 1958, str. 8.

torje.⁵⁵ Ureditev šolanja na vseh stopnjah je prinesel splošni zakon o šolstvu iz leta 1958.

Da bi dosegli ustrezno izobrazbeno strukturo kadra in da bi kar najbolj spodbujali izobraževanje zaposlenih, so v TAM-u izobraževanje ob delu obravnavali enakovredno kot redno šolanje. Podjetje je razpisovalo štipendije tako za redne kot tudi za izredne študente, torej za delavce kot člane kolektiva na vseh stopnjah: za visoki in višješolski študij, za šolanje na srednjih in poklicnih šolah. Redne študente je podjetje vezalo nase za določeno število let s pogodbami o štipendiranju, članom kolektiva pa je nudilo štipendije, šolnine in bonitete, če je delovno mesto zaposlenega terjalo višjo kvalifikacijo, sicer so si šolnino morali plačati delavci sami.⁵⁶ Leta 1967 so v TAM-u ugotavljali, da morajo zaradi kvalifikacijske strukture delavcev, kar več kot 1500 članov kolektiva ni imelo dokončane osemletke, izpopolniti metode izobraževanja ob delu. Prizadevali so si, da bi vsi zaposleni dosegli vsaj osnovnošolsko izobrazbo. To je potrjeval tudi razpis komisije za organizacijsko-kadrovska vprašanja za šolsko leto 1967/1968, ki je razpisala 155 štipendij in 160 bonitet za izredno šolanje članov kolektiva na raznih šolah, pri čemer je bilo 95 mest razpisanih za dokončanje osemletke. Velika finančna sredstva za štipendije in šolnine za izredno šolanje zaposlenih pa je TAM namenil tudi leta 1967.⁵⁷

Poklicno izobraževanje ter urejanje učnih razmerij za mladino in odrasle po končani šolski obveznosti sta bila zakonsko urejena leta 1970. Takrat so več možnosti za izobraževanje nekaterih poklicev dobili tudi tisti, ki niso uspeli končati osem razredov osnovne šole v času obveznega osnovnošolskega izobraževanja. Za gospodarstvo so takrat imele velik pomen krajše oblike poklicnega izobraževanja, saj so povečevale dotok mladine z ustrezno strokovno usposobljenostjo med zaposlene.⁵⁸ TAM je premogel tudi strokovno knjižnico z dokumentacijsko-informativnim oddelkom, kjer so iskali in zbirali kompleksne informacije za potrebe posameznih strokovnjakov ali delovnih skupin.⁵⁹

⁵⁵ G. D.: Veliko zanimanje za vpis v razne šole. V: Skozi TAM, september 1959, str. 5.

⁵⁶ Izobraževanje ob delu. V: Skozi TAM, april 1968, str. 10.

⁵⁷ Izobraževanje kadrov. V: Skozi TAM, julij 1967, str. 4.

⁵⁸ Slovenija 1945–1975 (ur. Branko Mlinar). Ljubljana 1975, str. 69.

⁵⁹ Ivan Zalokar: Strokovna knjižnica ali dokumentacijsko-informativni oddelek (DIO). V: Skozi TAM, januar 1967, str. 4.

Rekreacija in razvedrilo

Rekreacijo so med pospešeno industrializacijo dojemali kot pomemben dejavnik družbenega standarda, saj je nenehno spodbujanje rasti proizvodnje zahtevalo zdravega človeka. Zato so delovne organizacije namenjale sredstva za različne oblike preživljanja prostega časa. Ker so imeli delavci na leto približno 60 prostih dni ter od 15- do 20-dnevni letni dopust, so se podjetja trudila omogočiti jim kakovostnejšo izrabo prostega časa z izgradnjo manjših rekreativnih centrov za preživljanje dnevnega in nedeljskega oddiha; za preživljanje letnega dopusta pa so investirala v pridobivanje počitniških zmogljivosti in subvencioniranje odhoda na dopust.⁶⁰ Iz sklada skupne porabe je TAM sredstva namenjal za financiranje različnih telesno-kulturnih in kulturno-prosvetnih društev, regresiranje dopustov, nakup in najem počitniških zmogljivosti, vzdrževanje in opremo počitniških domov, za športno in rekreativno dejavnost. Na primer za leto 1966 je upravni odbor TAM-a namenil sredstva Gasilskemu društvu TAM, ribiški sekciji, Planinskemu društvu TAM, Strelnski družini TAM, Foto-kino klubu TAM, Podružnici šoferjev in avtomehanikov TAM pa tudi društvom na ravni občine: Delavskemu prosvetnemu društvu Svoboda, in sicer pevski sekciji, Športnemu društvu Kovinar in družbenopolitičnim organizacijam (Zveza mladine TAM, aktivu Zveze borcev TAM).⁶¹

Kako pomembno vlogo so v TAM-u pripisovali športno-rekreativnim dejavnostim zaposlenih, kaže delovanje več služb in komisij pri delavskem svetu TAM-a, namenjenih popularizaciji razvedrila in rekreacije. Pri delavskem svetu TAM-a sta delovali služba ter komisija za rekreacijo in oddih, počitniška zveza TAM, kadrovsko-socialna služba, športna komisija pri sindikatu TAM-a.⁶² Rekreacijo zaposlenih v TAM-u je urejal pravilnik o rekreaciji in oddihu. Leta 1973 je dopolnjeni pravilnik, ki ga je pripravil kadrovsko-splošni sektor, določal višino regresa za letni dopust, pravice članov kolektiva in njihovih svojcev do druge rekreativne dejavnosti, ki jo je med letom organizirala služba za rekreacijo v sodelovanju z drugimi društvi in Počitniško zvezo TAM.⁶³ Naloge rekreacijske službe in kadrov za rekreacijo

⁶⁰ Berislav Šefer: Životni standard i privredni razvoj Jugoslavije. Zagreb 1965, str. 181.

⁶¹ Dotacije, dotacije, dotacije ... V: Skozi TAM, maj 1966, str. 5.

⁶² Počitniška zveza pri TAM je bila veja mladinske organizacije oziroma specializirana mladinska turistična organizacija z nalogo oblikovanja pobud in organiziranja zdravih oblik preživljanja prostega časa mladine. Več V: Skozi TAM, oktober 1966, str. 9.

⁶³ A. Ž.: Regres za letovanje naj znaša 600 dinarjev. V: Skozi TAM, februar 1973, str. 1.

so bile agitiranje, propagiranje, informiranje, svetovanje, raziskovanje, načrtovanje ter programiranje zdravih in kulturnih oblik rekreacije. O tem, kako in kje naj letni dopust preživijo člani kolektiva, je zaposlene seznanjala rekreacijska služba. Ta je vsako leto pred letnimi dopusti v glasilu Skozi TAM predstavila letoviške zmogljivosti s podrobnim opisom krajev. Počitniške zmogljivosti so se malenkost spreminjale iz leta v leto; ohranjali so tiste, s katerimi so bili zaposleni najbolj zadovoljni, dodajali pa so tudi nove. Za kakovostnejše preživljanje dopustov so službe iskale nove letoviške zmogljivosti. Ponudbo lastnih tako na morju kot v planinah so širile tako, da so se dogovorile za zamenjavo z drugimi delovnimi organizacijami, zakupile pa so tudi aranžmaje turističnih agencij.⁶⁴ Večja izbira krajev za letovanje je bila odvisna od pravilnika o regresiranju dopustov. Med člani kolektiva TAM so med zmogljivostmi, ki jih je posredovala rekreacijska služba, postali zelo priljubljeno morsko letovišče Vrsar in Omišalj s TAM-ovimi lastnimi kapacitetami, Pakoštane, Supetar, Pula, Poreč, Biograd, Murter, Rovinj, Portorož itd.⁶⁵ Delavci pa so dopust pogosto preživeli tudi v hribih; priljubljeni so bili Pohorje s počitniškim domom Zarja,⁶⁶ Bled, Bohinj, Logarska dolina itn.⁶⁷ Brezplačno letovanje v številnih istrskih, kvarnerskih, dalmatinskih in slovenskih letoviščih se je sindikalna organizacija trudila organizirati tudi za socialno šibke člane kolektiva, torej za tiste z velikimi družinami in nizkimi dohodki.⁶⁸ Skupaj z izobraževalnimi centri je rekreacijska služba v duhu socialistične družbe, ki si je prizadevala ustvariti čim ugodnejše pogoje za zdravo športno rekreacijo najširših množic, da bi tako krepila telesno ter duševno kondicijo zaposlenih in s tem čim boljšo produktivnost, organizirala tudi predavanja o pomenu zdravega duha v zdravem telesu. Rekreacijo so pojmovali kot svobodno izbrano športno dejavnost zaradi razvedrila, sprostitve in obnovitve energije.

Izlete, pohode, srečanja, ekskurzije, letovanja in podobno je organizirala Počitniška zveza TAM.⁶⁹ Za športno rekreacijo pa je skrbela športna komisija pri sindikatu. V okviru športne rekreacije so pri TAM-u razvijali in gojili naslednje športne dejavnosti: nogomet, odbojko, rokomet, namizni tenis, kegljanje, streljanje, atletiko, smučanje in sankanje.⁷⁰ Za športni-

⁶⁴ Kako bomo letovali letos. V: Skozi TAM, april 1969, str. 14.

⁶⁵ Aleksander Pipan: Sindikat predlaga nov način regresiranja dopustov. V: Skozi TAM, januar 1970, str. 7.

⁶⁶ Počitniški dom Zarja so okrog leta 1970 zaradi premajhne zasedenosti prodali.

⁶⁷ Kje bomo letovali letos? V: Skozi TAM, april 1970, str. 9.

⁶⁸ A. Ž.: Na dopust s pomočjo sindikata. V: Skozi TAM, avgust 1969, str. 8.

⁶⁹ Program dela počitniške zveze. V: Skozi TAM, februar 1967, str. 9.

⁷⁰ D. Zagorac: Dejavnost TAM-ovskih športnikov v letu 68. V: Skozi TAM, januar 1969.

Slika 4: Delavki TAM-a poleti 1966 na dopustu na morju

Vir: Skozi TAM, junij 1966, str. 3.

ke različnih sekcij so prirejali tekmovanja, turnirje, prvenstva, prijateljska srečanja, tako interna kot tudi na ravni občine in republike s sorodnimi mariborskimi kolektivi in kolektivi zunaj Maribora. Večja športna srečanja in tekmovanja so organizirali ob jubilejih podjetij mariborskega industrijskega bazena in državnih praznikov: ob dnevu republike, ob dnevu JLA, dnevu mladosti. Za moto-športno razvedrilo pa je pri TAM-u od leta 1948 delovalo Avto-moto društvo (AMD TAM), ki je po desetih letih delovanja že spadalo med najsodobnejše tovrstne organizacije v Jugoslaviji. V društvu so delovale štiri komisije: gospodarska, šolska, turistično-propagandna in športna. Vsaka od njih je skrbela za dejavnost na svojem

področju. Gospodarska komisija je vodila predvsem gospodarsko plat društva in skrbela za usluge članom, da so lahko svoja vozila popravljali v društveni delavnici; šolska komisija je šolala nove šoferje amaterje, prirejala tečaje za gojence predvojaške vzgoje in tečaje za civilne šoferje amaterje ter predavanja s področja cestne preventive; za razvedrilo in družabno življenje v društvu je s prirejanjem izletov in ogledov najzaslužnejšim članom mednarodnih avto-moto dirk v Monzi in drugje skrbela turistično-propagandna komisija; športna komisija je v povezavi z AMD Center prirejala vrsto športnih tekmovanj – spomladanski kros in mednarodne moto dirke v speedwayu – ter organizirala sodelovanje na motociklističnih in avtomobilskih prireditvah.⁷¹ Delovni kolektiv TAM-a je večkrat prevzel pokroviteljstvo nad tradicionalnim mednarodnim moto krosom za »Nagrada Štajerske«.

Širjenje in utrjevanje kulturno-prosvetnega dela ter dvigovanje kulturne ravni med TAM-ovimi delavci na Teznem je bilo sestavni del zgodovine TAM-a. Kulturno-prosvetno rast je TAM podpiral z izdatno moralno, še zlasti pa z materialno pomočjo. Pozno jeseni 1949 je bilo pri TAM-u ustanovljeno sindikalno kulturno-umetniško društvo Maks Durjava. Podpora v obliki dotacij pa je podjetje nudilo tudi jeseni leta 1952 ustanovljenemu Delavsko-prosvetnemu društvu »Svoboda« (DPD Svoboda Tezno). Z njunim delom je kulturno delo, uglaseno s takratno politično ideologijo, na Teznem postalo množično. Delavsko kulturno-prosvetno društvo Svoboda Tezno si je prizadevalo vključiti v svoje vrste čim več mladine in nuditi kulturo tezenskemu delavstvu. Pod njegovim okriljem je delovalo več sekcij: godbena, ki je imela v svoji sestavi mladinsko in starejšo godbo na pihala, salonski orkester in tamburaški zbor. Gledališko umetnost je razvijala dramska sekcija, ki je poleg uprizoritev izdajala tudi gledališki list, v Svobodi pa so bile aktivne še lutkovna sekcija, pevska sekcija, likovna sekcija in sekcija mladinskega kina. Zelo uspešno je svoje delo s predavanji iz najrazličnejših področij opravljala Ljudska univerza; veliko zanimanja so vzbudila še zlasti potopisna in zgodovinska predavanja, pomembno pa je bilo tudi njeno knjižničarsko delo.⁷² Za kulturne prireditve je bila v TAM-u zelo primerna večnamenska velika kinodvorana.

Ker je dinamičen razvoj tehnike pri mladih vzbudil zanimanje za po-

⁷¹ G. D.: Plodno delo našega Avto moto društva. V: Skozi TAM, marec 1959, str. 11.

⁷² A. K.: V prejšnjem letu precejšen korak naprej, vendar: Še več dela za dvig kulturne ravni. V: Skozi TAM, november 1957, str. 7.

seben način likovnega izražanja – za fotografijo –, je bila leta 1958 ustanovljena fotosekcija TAM kot stranska dejavnost mladinskega komiteja. Fotosekcija, katere delo se je razmahnilo v letih 1960–1962, se je leta 1963 preimenovala v Foto-kino klub. V skrbi za vzgojo strokovnega kadra so v klubu ustanovili sekcijo za črno-belo fotografijo, za diapozitive in kinosekcijo.⁷³ V okviru svoje dejavnosti so organizirali začetniške tečaje črno-bele fotografije, ob vsakoletnih občnih zborih kluba pa interno ali medklubsko razstavo črno-bele fotografije, diapozitivov in filmov.

Kot osrednje žarišče dela mladih je po zapisu glasila Skozi TAM iz leta 1957 v TAM-u deloval tudi Klub mladih proizvajalcev, ki je bil najštevilčnejši med mladinskimi organizacijami na Teznem. Za primerno socialistično vzgojo mladega človeka in preživljanje prostega časa po meri mladih pa so družbenopolitične organizacije, še zlasti SZDL⁷⁴ občine Tezno, predvidele oktobra 1966 ustanovitev Kluba mladih na Teznem.⁷⁵ Ta naj bi poskrbel tudi za zabavno plat s plesi in družabnimi prireditvami. Med obvezno opremo kluba naj bi tako spadali televizor, gramofon in drugi rekviziti. V klubu je svoj prvi rezultat dela – olja, grafike in akvarele – razstavljalo januarja 1967 nekaj mladih nadarjenih likovnikov, ki so v začetku druge polovice šestdesetih let ustanovili likovno skupino pri prvem mladinskem aktivu TAM. Skupina likovnikov je v svojem programu predvidela prirejanje razstav, sodelovanje pri izdelovanju raznih dekoracij, risanju plakatov, diplom, voščil in tako naprej.⁷⁶

Nadgradnjo različnih oblik organiziranja mladih je bila ustanovitev Centra mladinskih organizacij, društev in klubov v občini Maribor leta 1971.⁷⁷ V okviru centra naj bi mladinci ustvarjali boljše materialne in programske možnosti za razvoj mladinskih specializiranih organizacij.

V skrbi za zdravo preživljanje prostega časa svojih zaposlenih je TAM financiral tudi športna društva in gradnjo športnih objektov. Ob veliki finančni pomoči TAM-a so za dan mladosti 1970 pri Šolskem centru pri TAM-u odprli rekreacijski športni center z igriščem za nogomet, rokomet, košarko in odbojko ter stezo za tek na 100 metrov. Rekreacijski center, ki so ga gradili učenci šolskega centra pri TAM-u med počitniško prakso in v prostem času, je bil namenjen članom šolskega centra in aktivnejšemu ter

⁷³ M. J.: Jubilej foto-kino kluba TAM. V: Skozi TAM, september 1973, str. 11.

⁷⁴ Socialistična zveza delovnega ljudstva.

⁷⁵ E. C.: Klub mladih na Teznem. V: Skozi TAM, september 1966, str. 5.

⁷⁶ Bruno Eichmeier: Delo likovne sekcije. V: Skozi TAM, januar 1967, str. 7.

⁷⁷ Ustanovitev centra mladinskih organizacij, društev in klubov v Mariboru. V: Skozi TAM, januar 1971, str. 11.

množičnejšemu udejstvovanju članov kolektiva TAM in občanov Teznega na športnem področju.⁷⁸

Številčno najmočnejše društvo pri TAM-u je bilo planinsko društvo. Od skromnih začetkov leta 1958 je društvo kmalu vzbudilo ljubezen do naravnih lepot ožje domovine številnim članom kolektiva, saj je že po nekaj letih štelo več kot 1300 članov.⁷⁹ Pozneje se je število planincev še povečalo. Planinsko društvo je vsako leto organiziralo skupinske izlete, recimo po poteh slovenske planinske transverzale, po zasavski planinski poti, izlete s poudarkom na pridobivanju znanja o gorski flori in favni. Z izleti v gore so se planinci tudi izobraževali v naravovarstvenem pogledu. Planinsko društvo je imelo tudi mladinski in alpinistični odsek. Člani alpinističnega odseka so organizirali tudi drzne odprave na najvišje evropske vrhove. Na primer leta 1964 so osvajali najvišje vrhove švicarskih Alp: Monta Rosa, Breithorn, Jungfrau, leta 1965 pa so se odpravili v Dolomite.⁸⁰ Osnovna dejavnost mladinskega odseka pa je bila izletništvo; s predavanji in sestanki informativnega značaja so izvajali tudi planinsko šolo.⁸¹ Planinci so zahajali v gore vsako nedeljo od zgodnje pomladi do pozne jeseni. Največ izletov v domače in tuje gore so priredili v poletnih mesecih, pri čemer so bili manj zahtevni vzponi bolj obiskani, za zahtevne ture pa se je odločalo manj planincev. Planinsko društvo si je prizadevalo vsako leto organizirati tudi večdnevni izlet v tujino. Leta 1969 so se v organizaciji Počitniške zveze Slovenije podali v Nizke in Visoke Tatere na Češkem.⁸²

Iz sklada skupne porabe je TAM namenjal sredstva še za druga področja družbenega standarda, kot so družbena prehrana, zdravstveno in socialno varstvo, otroški vrtci in tako naprej. Slednjih ne bomo podrobneje obravnavali, ampak jih bomo le omenili. Za izboljšanje prehranskih navad delavcev so v TAM-u organizirali regresirano družbeno prehrano in ustanovili lastno restavracijo, v kateri so delavci po dostopnih cenah dobili obrok v delovnem času. Sklad skupne porabe je bil namenjen tudi zviševanju zdravstvenih standardov v podjetju in izboljšanju prevoza delavcev na delo.

Skrb za boljši standard delavcev TAM-a se je v podjetju TAM prilagajala splošnim ekonomsko-političnim in socialnim usmeritvam. O tem,

⁷⁸ Adi Žunec: Učenci zgradili športni center pri TAM. V: Skozi TAM, maj 1970, str. 11.

⁷⁹ J. K.: Planinci o svojem delu. V: Skozi TAM, april 1964, str. 13.

⁸⁰ Franci Šmajš: Kronika PD TAM. V: Skozi TAM, avgust 1964, str. 10.

⁸¹ Adi Žunec: Akademija mladih planincev. V: Skozi TAM, november 1969, str. 22.

⁸² Razgibano delo planinskega društva. V: Skozi TAM, oktober 1969, str. 13.

da je zagotavljanje boljše življenjske ravni ljudem od šestdesetih let postala osrednja naloga družbenoekonomskega razvoja in da je bila v sedemdesetih že dosežena neka raven le-te, so pričale tudi razprave različnih organizacij. Leta 1971 so na primer na II. kongresu samoupravljalcev ugotavljali, da je bil na področju osebnega in družbenega standarda narejen precejšen korak naprej, vendar da doseženo še vedno ni dovolj. Zato so sklenili, da mora ostati povišanje osebnega in družbenega standarda eden od najpomembnejših ciljev nadaljnjega razvoja.⁸³ Menili so: »... *da je treba več skrbi posvečati zadovoljitvi življenjskih potreb sodobne družine, zaščiti otrok, vzgoji in izobraževanju mladine, zdravstvenemu varstvu, planiranju družine ter stanovanjski politiki in kulturi stanovanja*«. ⁸⁴ O položaju življenjske ravni pa so razpravljali tudi na prvi konferenci sindikata delavcev industrije in rudarstva Maribor sredi novembra 1971. Podobno kot kongres samoupravljalcev je tudi konferenca sindikata delavcev podala podobne sklepe. Na njej so se zavzeli za boljši standard delavcev, za učinkovitejše kulturno izobraževanje in za boljšo ter bolj načrtno rekreacijo zaposlenih.⁸⁵

Sklepne misli

Podjetje TAM je bilo primer tipične socialistične tovarne, ki je v življenju delavcev imela pomembno vlogo. Veliko ljudem ni dajalo le zaposlitve in socialne varnosti, temveč je tudi oblikovalo njihov socialno-kulturni prostor. Finančno in moralno je podpiralo delovanje različnih kulturno-prosvetnih in športnih društev, ki so skrbela za bogatenje prostega časa zaposlenih, jim širila obzorja in krepila psiho-fizično kondicijo, da so bili na delovnem mestu bolj učinkoviti. Z organizacijo pohodov, izletov in ekskurzij je podjetje seznanjalo zaposlene z naravnimi lepotami ter znamenitostmi ožje in širše domovine; z izleti in letovanji v tujino pa tudi z drugačnim načinom življenja. Čeprav je časovno strukturiralo življenje zaposlenih in oblikovalo njihov vsakdanjik, je z različnimi oblikami razvedrila in rekreacije skrbelo za njihovo zabavo, druženje in sprostitev. Z gradnjo stanovanjskih blokov in naselij ter s kreditiranjem individualnih gradenj jim je pomagalo reševati eno najpomembnejših vprašanj v ži-

⁸³ Liberat Buždon: Resolucija o osebnem in družbenem standardu. V: Skozi TAM, november 1971, str. 9.

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Adi Žunec: Skrb za višji standard delavcev. V: Skozi TAM, november 1971, str. 20.

vljenju posameznika – stanovanjsko vprašanje. Skrbelo je tudi za socialno, zdravstveno in nezgodno zavarovanje ter za dvig zdravstvenih standardov zaposlenih. S sistematičnim štipendiranjem in podpiranjem izobraževanja ob delu je TAM želel doseči višjo izobrazbeno strukturo zaposlenih, ker je bila to izhodišče za večjo učinkovitost in storilnost na delovnem mestu, dejansko pa si je mnogo zaposlenih prav s pomočjo službe pridobilo minimalno izobrazbo.